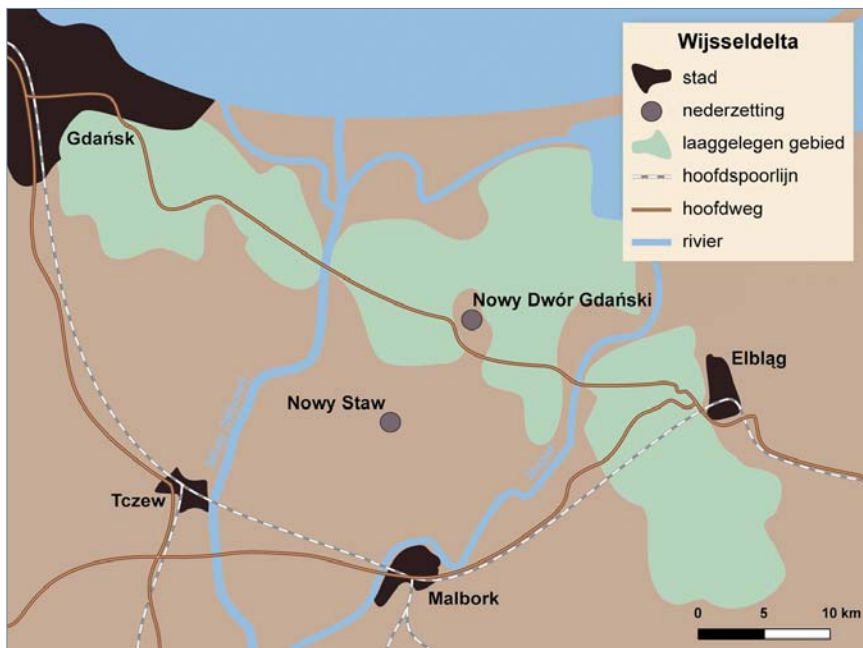

JEAN-PAUL CORTEN

COÖRDINATOR INTERNATIONALE SAMENWERKING RCE

Wederdopers in de Wijsseldelta

Wie zich op een herfstige ochtend in de Poolse Wijsseldelta waagt, zou zich zomaar in het Groninger Oldambt kunnen wanen. De vette, vers geploegde klei van het vlakke, drooggelegde land reikt tot aan de horizon. Die laatste valt in de vage ochtendmist te onderscheiden als een lange strakgetrokken lijn, gevormd door een hooggelegen rivierdijk. In de verte vallen de contouren te ontwaren van het sobere – en ietwat sombere – bakstenen kerkgebouw met een Westgevel van hoog oprijzende, wit gepleisterde nissen. De overeenkomsten tussen het Poolse en Nederlandse landschap zijn geen toevalligheid. Zij vinden hun oorsprong in een gedeeld verleden.

1 – KAART
VAN HET
GEBIED
BART BROEX,
RCE, 2010

gezag met hun ideologie van zelfbestuur en pacifisme.² Beide vormden een doorn in het oog van het Habsburgs bewind, dat juist zijn gezag over Friesland had gevestigd en stevig wenste aan te halen. De Mennonieten, zoals de aanhangers van Menno Simons zich noemden, waren om die reden hun leven in Friesland niet zeker. Het verlichtte Polen van die tijd bood hen een aantrekkelijk alternatief. Hier konden zij hun geloof in vrijheid beleven. Halverwege de 16e eeuw vestigden zich om die reden veel Mennonieten in de Wijsseldelta.³ Zij waren overigens niet de eerste Nederlanders die de Wijsseldelta bereikten. Al eeuwenlang bestonden innige contacten tussen de deltagebieden aan Noordzee en Oostzee. Die waren niet alleen gebaseerd op handel in Hanzeverband maar ook op eerdere kolonisatie. In de 13e eeuw al waren Vlamingen en Hollanders neergestreken aan de randen van de Wijsseldelta, in het gebied dat om die reden nu nog altijd Pruisisch Holland heet. Ook toen waren zij door plaatselijke machthebbers geronseld om de landbouwgrond droog te leggen en rendabel te exploiteren.⁴

De Wijsseldelta

De Wijsseldelta ligt in het noorden van Polen, ingeklemd tussen de steden Gdańsk, Malbork en Elbląg. Met een omvang van zo'n 1.800 km² is het net wat groter dan onze provincie Utrecht. Een groot deel van het gebied ligt onder het niveau van de nabij gelegen Oostzee; het diepste punt maar liefst 1,8 meter lager. Om droge voeten te houden is dan ook een uitgebreid netwerk van drainagesloten, vaarten en kanalen nodig; gemalen om het overtollige water weg te slaan, dijken om overstroming te voorkomen, sluizen voor de doorvaart en bruggen voor de doorgang.

De drooglegging van de Wijsseldelta is niet van gisteren op vandaag geschied, maar is een proces geweest dat eeuwen duurde. Begonnen in de 13e eeuw en pas voltooid tijdens het

Interbellum van de 20e eeuw. Nederlandse Mennonieten hebben daarbij een sleutelrol gespeeld.

Mennonieten

Toen de Wijsseldelta in 1540 en 1543 door grote overstromingen werd getroffen, vielen vele slachtoffers en ging veel vruchtbare landbouwgrond verloren. De plaatselijke machthebbers zagen hun inkomsten bovendien dramatisch slinken. In een poging hun financiële positie te herstellen, zochten zij naar menskracht en expertise om het verloren land op het water te heroveren.¹ Beide vonden zij in het Friese Witmarsum. De Friese stad had zich juist in die tijd ontpopt tot een centrum van de Wederdopers. Onder leiding van de voormalige priester Menno Simons tartten zij het gezag van de heersende Kerk met hun ideeën over de volwassen-doop, en dat van de wereldlijk

De zogenaamde 'Hollandse' kolonisatie van de Wijsseldelta die halverwege de 16e eeuw begon, heeft zich ononderbroken voortgezet tot het eind van de 18e eeuw. In die tijd werd het grootste deel van de delta drooggelegd en geschikt gemaakt voor bewoning en landbouwkundig gebruik. De eerste generatie Mennonieten zal hiervan niet ten volle hebben geprofiteerd, en heeft vermoedelijk ernstig geleden onder het zware leven in het ongezonde moeras. Maar van de tweede en derde generatie weten wij dat zij een welvarend bestaan leefden dankzij een bloeiende landbouw.⁵ Het graan dat hier werd verbouwd, vond via het wijdvertakte waterwegennet zijn weg naar Gdańsk. Daar werd het verhandeld en in veelal Hollandse schepen, waaronder de zo beken-

2 - KAART VAN DE WIJSELDELTA OMSTREKS 1300.

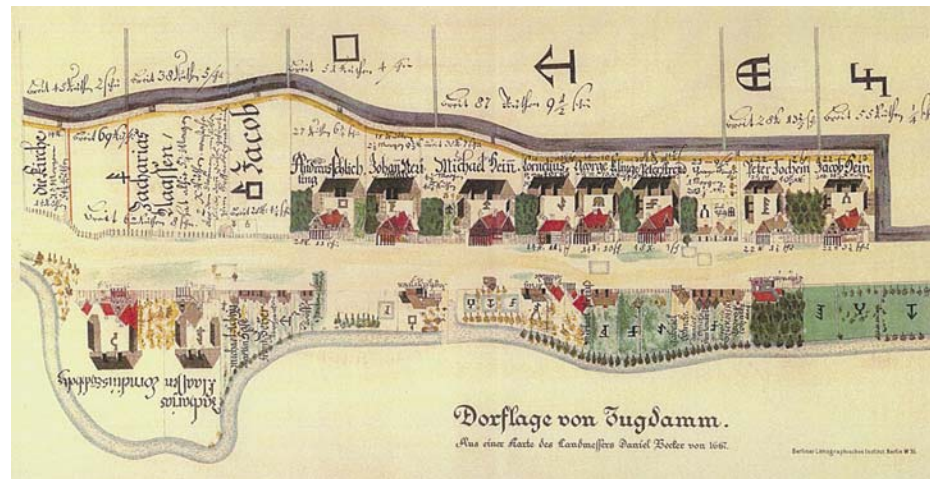
3 - HET RATIONEEL VERKAVELDE DELTAGEBIED MET OP DE ACHTERGROND DE RIVIER DE WIJSEL.

de Baltische fluit, verscheept. Het vormde een belangrijke basis voor de moedernegotie van de 17e-eeuwse Republiek.⁶

De nieuwe ontginningen stonden bekend als 'Hollanderijen', wat niet naar de nationaliteit van de pioniers verwees, maar naar de rechtsvorm van hun gemeenschappen. In de nieuwe ontginningen gold namelijk een afwijkend eigendoms- en pachtrecht. Dit was deels ingegeven door de nieuwe situatie en deels afgestemd op de leefwijze van de Mennonieten. Zij woonden in tamelijk gesloten gemeenschappen en trachtten zoveel mogelijk zelfvoorzienend te leven. Aan de landheer waren zij verplicht de waterhuishouding op peil te houden en de bijhorende kunstwerken te onderhouden. Daar stond een vrijstelling van de dienstplicht tegenover.⁷ Dat laatste was voor de strikt pacifistische geloofsleer van essentieel belang. De sociale verhoudingen binnen de Hollanderijen onttrokken zich zodoende aan de feodale structuren die in de rest van Polen gebruik waren. Ondanks de naam, leefden in deze 'Hollanderijen' niet alleen Hollanders, maar ook Duitse Mennonieten, afkomstig uit vorstendommen waar het protestantse geloof niet getolereerd werd. In de loop van de 17e eeuw nam het aantal Nederlanders onder de nieuwkomers steeds verder af en was in de 18e eeuw nihil. De nieuwkomers in de Wijseldelta kwamen in die tijd voornamelijk uit Duitsland, Polen en Oekraïne.⁷

Voortgaande migratie

Toen de Wijseldelta bij de Eerste Poolse Deling van 1772 onder Pruisisch bewind kwam, had dat verstreckende gevolgen voor de Hollan-

4 - HET DORPSPLAN VAN SUCHY DÁB (VOORHEEN ZUGDAMM) UIT 1667 TOONT EEN GROOT AANTAL 'HOLLANDERIJEN' MET DE KARAKTERISTIEKE ARCADEBOERDERIJEN. KAART VAN LANDMETER DANIËL BECKER, 1667

derijen.⁹ Het katholieke regime was de Mennonieten bepaald niet gunstig gezind. De privileges waar zij lange tijd op konden bogen, kwamen onder druk te staan. Het rechtstelsel werd aangepast en de vrijstelling van de dienstplicht beperkt. Dat betekende hogere afkoopsommen, voor sommigen het verlies van hun geloof, voor anderen vertrek uit het gebied. De aanwas van de bevolking kwam in ieder geval tot een halt en nieuwe nederzettingen werden niet meer gesticht. Ook werd geen nieuw land meer aangewonnen.

Toen Catharina de Grote (1729-1796) in het daaropvolgende decennium de godsdienstvrijheid in Rusland verkondigde, was dat voor veel Mennonieten uit de Wijseldelta reden om een nieuw bestaan te zoeken in de Dnjeprdelta of langs de kusten van de Zwarte Zee.¹⁰ Een eeuw later, in 1873, werd de dienstplicht-

vrijstelling zelfs wettelijk afgeschaft. Dit zorgde voor een nieuwe uittocht van Mennonieten. Nu trokken zij naar Kansas en Nebraska, en sommigen naar Canada, Brazilië of Argentinië.¹¹

Tijdens het Interbellum werd een nieuw hoofdstuk toegevoegd aan de toch al tragische geschiedenis van de Wijseldelta. Nu ontstond een hernieuwde belangstelling en waardering voor de pioniers uit de 16e eeuw. Niet vanwege hun geloofsovertuiging, maar als hoeders van het Arisch ras. In de Nazi-ideologie gold de Wijsel als de natuurlijke oostgrens van het Germaanse rijk. De Nederlandse en Duitse Mennonieten figureerden in deze theorie als de erfplanters waarop het Duitse rijk zijn aanspraak baseerde. In de politieke spanningen van dat moment, greep de Vrijstad Dantzig

5 – MENNO SIMONS.

(met de daartoe behorende Wijsseldelta) elk historisch feit aan om de Germanisering te rechtvaardigen. Het ‘volkseigen’ karakter van de ‘Hollandse’ boerderijen vormde een dankbaar wapen in deze strijd. Het betekende een stimulans voor de restauratie en reconstructie van deze grote boerenhoeven, die zo karakteristiek zijn voor het gebied.¹²

De ver doorgevoerde Germanisering was aan het einde van de Tweede Wereldoorlog reden voor het oprukkende Rode Leger om juist in de Wijsseldelta met grof geschut een einde te maken aan een mensenwaardige ideologie. De inwoners die al niet voor het Rode Leger waren weggevlucht en evenmin tijdens de verovering onder de voet waren gelopen, werden door het nieuwe Communistisch bewind wel gedeporteerd. Voor het lege land en de ontvolkte nederzettingen was echter al direct een nieuwe bestemming. Grote groepen Poolse Oekraïners, ontheemd vanwege de naoorlogse grenswijzigingen, vonden hier een nieuw bestaan.¹³ De dramatische loop van de geschiedenis heeft ervoor gezorgd dat er nu geen enkele nazaat van de 16e-eeuwse Mennonieten meer in het gebied valt te bekennen. Niettemin kan de Wijsseldelta sinds kort weer bogen op een generatie inwoners met voorouders uit het gebied zelf. Voor het historisch besef en de instandhouding van het erfgoed biedt dat een hoopvol perspectief.

6 – EEN VAN DE KARAKTERISTIEKE ARCADE-BOERDERIJEN IN MARYNOWY (VOORHEEN MARIENAU)

FOTO: MAKER ONBEKEND, 2005

7 – ENTREE VAN DE ARCADE-BOERDERIJ IN MARYNOWY

FOTO: MAKER ONBEKEND, 2005

Historische karakteristieken

Zoals we uit het voorgaande kunnen opmaken, lijdt de Wijsseldelta onder wat we een ‘geamputeerd verleden’ kunnen noemen. De historie van het gebied heeft zich niet gehandhaafd in tradities of familielijnen, maar kent uitsluitend een fysieke component. In die fysieke component kunnen we drie lagen onderscheiden, die alle in de leefomgeving zijn ingebed: het landschap, de nederzettingen en de individuele objecten. De eerste blijkt het meest bestendig, de laatste het meest veranderlijk.

Het cultuurlandschap van de Wijsseldelta wordt bepaald door zijn landbouwkundig gebruik. De rationele verkaveling van het bouwland wordt ondersteund door een stelsel

van sloten en vaarten voor de afwatering en een stelsel van landwegen voor de ontsluiting. In de laaggelegen gebieden is die rationaliteit prominenter aanwezig dan in de hoger gelegen delen. In de laaggelegen gebieden treffen we nauwelijks nederzettingen aan, maar vooral solitaire boerderijen, gebouwd op terpen. De nederzettingen op de hoger gelegen delen zijn naar verschijningsvorm in drie typen te onderscheiden. Het langgerekte wegdorp treffen we aan langs de doorgaande wegen. De kerndorpen bevinden zich op de kruispunten van de doorgaande wegen en zijn over het algemeen van wat groter omvang. Daarnaast kent de Wijsseldelta twee stedelijke kernen: Nowy Dwór Gdąnski en Nowy Staw. Zij hebben een regionaal verzorgend karakter en worden

gekenmerkt door gesloten straatwanden in verdiepingbouw.¹⁴

Van de individuele objecten die het gebied kenmerken, zijn de zogenaamde 'Hollandse' boerderijen het meest in het oogspringend. Het zijn grote herenhoeven uit een welvend verleden. Meestal zijn zij op T-vormig grondplan gebouwd, waarbij het voorhuis onder arcaden is gebouwd. Het is een type dat uniek is voor dit gebied en elders niet wordt aangetroffen. In de kerkenbouw zijn twee tradities te onderscheiden. De vakwerkkerkjes zijn gebouwd in een Duitse traditie. De bakstenen

kerken met hun hoge nissen in de Westgevel zijn verbonden met een Hanze-architectuur, die kenmerkend is voor Noordwest-Europa.¹⁵ Verspreid door het gebeid komen we nog een aantal Mennonietenbegraafplaatsen tegen. Zij dragen de namen van families die hier al lang niet meer wonen. Hun onderhoud is om die reden problematisch. Een enkel stoomgemaal verwijst naar de vroegere wijze van bemaling. Hij verving in de 19e eeuw de door de Mennonieten geïntroduceerde wipmolen, waarvan er inmiddels geen enkele meer resteert. De houten ophaalbruggen zijn in de late 19e eeuw vervangen door gietijzeren opvolgers. Sluizen

zijn in dezelfde tijd aangepast en inmiddels weer aan vervanging toe. De 19e-eeuwse suikerfabriek in Nowy Staw heeft al lang gelden zijn poorten gesloten en staat er nu ruïneus bij. Het smalspoor dat de suikerbieten vanuit de hele delta aanvoerde, is voor het grootste deel nog aanwezig, maar ligt er ongebruikt bij.

Het Nederlandse aandeel in de historische karakteristieken van de Wijseldelta is beperkt. Hij is vooral in de structuur van het landschap te herkennen; hij zit in de rationele verkaveling en het watermanagement. Ook de terpen in de laaggelegen delen hebben een

8 – DETAIL VAN KAPITEEL VAN ARCADEBOERDERIJ IN MARYNOWY
FOTO: MAKER ONBEKEND, 2005

9 – GERESTAUREERDE ARCADEBOERDERIJ IN ŻUŁAWKY (VH. FÜRSTENWERDER)
FOTO: CORTEN, 2008

10 – AFWATERINGSKANAAL IN DE POLDER KLEIN-MARIËNBURG
FOTO: CORTEN, 2008

11 – IJZEREN OPHAALBRUG OVER HET AFWATERINGSKANAAL IN DE POLDER KLEIN-MARIËNBURG FOTO: CORTEN, 2008